

УДК 910 (477) (091)

© Леся Заставецька (Тернопіль)
© Тарас Заставецький (Тернопіль)
© Катерина Дударчук (Тернопіль)
© Світлана Філюк (Івано-Франківськ)
© Наталія Смочко (Мукачево)

ІСТОРИКО-СУСПІЛЬНІ АСПЕКТИ УРБАНІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглядаються питання розвитку урбанізаційного процесу в Україні, виділено його стадії та описано чинники, під впливом яких виникали і розвивалися міста. Виявлено періоди розквіту і занепаду міст, причини урбанізації, субурбанізації і деурбанізації, вивчено трансформацію функцій міст в сучасний період та їхню роль в системах розселення.

Ключові слова: урбанізація, урбанізаційні процеси, деурбанізація, місто, системи розселення.

Lesya Zastavetska (Ternopil)
Taras Zastavetsky (Ternopil)
Kateryna Dudarchuk (Ternopil)
Svitlana Filjuk (Ivano-Frankivsk)
Nataliia Smochko (Mukachevo)

HISTORICAL AND SOCIAL ASPECTS OF THE URBANIZATION PROCESS IN UKRAINE

Abstract. The article discusses the development of the urbanization process in Ukraine, highlights its stages and describes the factors, under the influence of which cities appeared and developed. Considerable attention is paid to the characteristics of the periods of urbanization in our country. In particular, the following stages of this process are highlighted: the emergence of the first cities and Greek colonial cities, the emergence of ancient Russian cities as defensive and craft centers, the intensification of urban development under the influence of the development of manufactory production, transport routes, the rapid development of cities under the influence of industrialization, the formation of agglomerations and the modern period of development urban settlements, for which the phenomenon of deurbanization is typical. The periods of prosperity and decline of cities, causes of urbanization, suburbanization and deurbanization, transformation of the functions of cities in the modern period and their role in resettlement systems are revealed.

Keywords: urbanization, urbanization processes, deurbanization, city, settlement systems.

Актуальність теми. Важливою проблемою, яка стоїть перед суспільством у час переходу до нових суспільних відносин, є оптимізація розселення людей, розвиток соціально-економічної бази поселень. Це потребує вивчення історико-географічних особливостей розвитку поселень різних типів, передусім міських, які є своєрідними «полюсами» розвитку території.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Процес урбанізації, передусім розвиток міст, завжди був у полі зору вчених різних наукових напрямків. Історико-географічні аспекти урбанізації посідали найбільше відображення у дослідженнях Ж.Боже-Гарньє та Ж.Шабо, І.Вологодцева, О.Гладкого, В.Джамана, М.Дністрянського, А.Доценка, С.Іщука, П.Коваленка, О.Компана, О.Константинова, Л.Корецького, В.Круля, Г.Лаппо, О.Нестеренка, Ю.Пітюренка, А.Степаненка, О.Топчієва, Б.Хорєва, О.Шаблія.

Однак сучасні процеси постійно накладають відбиток на розвиток і територіальну організацію міських поселень, що потребує подальших досліджень особливостей їхнього функціонування, трансформації структури, а також організації міського простору загалом.

Постановка наукової проблеми та її значення. Важливою проблемою, яка стоїть перед суспільством в час переходу до нових суспільних відносин, є оптимізація розселення людей, розвиток соціально-економічної бази поселень. Це потребує вивчення історико-географічних

особливостей розвитку поселень різних типів, передусім міських, які є своєрідними «полюсами» розвитку території.

Процес розвитку міських поселень в Україні, як в інших регіонах світу, досить тривалий і складний. Він характеризується зміною урбаністичних ситуацій і виявляється у «зростанні кількості міських поселень, концентрації населення в них і особливо у великих містах, у поширенні міського способу життя на всю мережу поселень, що є відображенням глибоких структурних зрушень в економіці і соціальному житті, яке відбувається в сучасний період»¹. Геоурбанізаційний процес, розвиваючись у часі, має низку стадій, які послідовно змінюють одна одну під впливом господарської діяльності людей, їхня тривалість і ознаки мають свою специфіку залежно від історико-географічних особливостей освоєння територій. В Україні, як і в цілому світі, цей процес є безперервним, у ньому стадії розквіту міст змінюються стадіями деградації, але загальна висхідна тенденція зберігається впродовж століть.

В урбанізаційному процесі на території України можна виділити низку стадій, що характеризуються кількісними і якісними змінами, а саме:

1) виникнення перших міст: поява грецьких міст-колоній, їхній розвиток і занепад (V – VIII ст. до н.е. – IV ст. н.е.);

2) виникнення староруських міст як оборонних і ремісничих центрів, їхні повільний розвиток і занепад (IX – XIII ст.);

3) повільний розвиток міст як центрів ремісництва, торгівлі, оборони (XIV – початок XIX ст.);

4) активізація розвитку міст під впливом розвитку мануфактурного виробництва, транспортних шляхів (середина XIX ст. – початок XX ст.);

5) бурхливий розвиток міст під впливом індустріалізації, формування агломерацій (середина – кінець XX ст.);

б) деурбанізація, стагнація соціально-економічного розвитку міських поселень.

Перші міста в Україні виникли у Північному Причорномор'ї ще у VII – V ст. до н.е. Це були старогрецькі міста-колонії, торгівельні центри на узбережжі Чорного моря і у Криму – Тірітака, Пантікапей, Ольвія, Херсонес, Тіра, Німфей та ін. Вони існували до V ст., до їхнього занепаду призвів розпад рабовласницького ладу і навали сусідніх племен, передусім гунів.

Із VI ст. постають антські городища – укріплені поселення, які одночасно з оборонною функцією виконували роль обмінних і ремісничих центрів. Найбільше вони розбудовувались у часи Київської Русі, набуваючи вигляду міст (мали центр і передмістя). Таких міст у X ст. було близько 300, більшість з них – у Подніпров'ї, Галичині і Волині. Деякі міста заснували князі – Галич, Львів, Ярослав, Ізяслав, Володимир. Серед княжих міст тільки Київ і Чернігів мали понад 1000 жителів, інші були меншими. Це – Переяслав, Тербовль, Вишгород, Бузьк, Любеч, Луцьк, Ізяслав, Галич, Львів, Глухів, Крем'янець, Бакота, Корсунь та ін. Ці міста стали центрами торгівлі, освіти і культури, але майже всі були знищені у період монголо-татарської навали (XIII ст.).

У наступні століття (аж до XVIII ст.) міста відроджувались і виникали дуже повільно. Феодалний лад із нерозвиненими ринками сільськогосподарської та ремісничої продукції не сприяв цьому. Виникнення нових міст зумовлювалось потребами оборони, особливо від набігів кримськотатарських орд. Так виникли оборонні замки, які переросли у міста – Кам'янець, Меджибіж, Хотин, Скала, Смотрич та ін. У XIV – XVI ст. титул міст мало понад 1000 поселень. Починаючи з XIV ст. багато міст отримують Магдебурзьке право, що дозволяло їм мати ярмарки, судово-адміністративні органи, здійснювати місцеве самоврядування. Вони набували зовнішніх рис західноєвропейських міст.

Першими містами із Магдебурзьким правом були Львів, Дрогобич, Сянок, Кам'янець, Луцьк, пізніше – Київ, Ніжин, Чернігів, Житомир, Рівне, Полтава, Козелець, Переяслав, Прилуки та ін.

Магдебурзьке право – одна з найпоширеніших форм місцевого самоврядування у Центральній і Східній Європі в середні віки (з XII ст.).

В Угорщині (і Закарпатті) існувало ще Нюрнберзьке право (XIV ст.), яке надавав угорський король – його мали Хуст, Тячів, Мукачеве, Вишкове.

У кінці XIII – на початку XIV ст. князі руські і галицько-волинські надавали Магдебурзьке право німецьким колоніям, що виникали у столичних містах Королівства Руського, – Галич, Володимир-Волинський, Львів, Холм. Пізніше це право надавалося цілим громадам. Уже в XIV – XVII ст., за часів правління Великого князівства Литовського і Польської корони магдебурзьке право поширилось на низку міст спочатку Західної України, а потім і Центральної та Північної. Межа між поселеннями з Магдебурзьким правом проходила по кордонах Речі Посполитої і Великого князівства Литовського з Московією приблизно по лінії Ніжин – Чернігів – Лубни – Полтава.

У кінці XVI – впродовж XVIII ст. відбувався занепад торгівлі і мануфактурного виробництва. На території, яка входила на цей час до Австро-Угорщини, і де проводилася низка економічних реформ, зростала кількість мануфактур (суконні, скляні, шовкові та ін.), які сприяли розвитку міст. Водночас на решті території, що входила на цей час до складу Російської імперії, розвиток мануфактурного виробництва стримувався кріпосницькими відносинами аж до середини XIX ст.

Особливо занепадали міста після скасування Магдебурзького права. Російська влада знищила Магдебурзьке право у XIX ст.

У XVI ст. таких було 970 міст, найбільше у – Київському, Волинському, Подільському, Руському воєводствах. Виникли нові міста: Конотоп, Фастів, Гадяч, Миргород, Умань, Гайсин, Бориспіль, Бердичів, Кролевець, Стрий, Борислав, Дрогобич та ін.

У середині XVII ст. в Україні налічувалось 756 міст, в яких проживало 1,4 млн. осіб². Однак вони були невеликими і малонаселеними. У більшості міст було від 1 до 3 тис. осіб, а у містечках – від 700 – 800 жителів.

Це були поселення – центри ремісництва і торгівлі, багато із них відрізнялися від навколишніх сіл тільки ярмарками і в майбутньому перетворилися на села.

Поділ України між польською і російською сферами впливу (1686 р.) зумовив різні шляхи розвитку міст у правобережній і лівобережній частинах України. У першій половині XVII ст. міста в західній частині занепадали внаслідок безперервних війн польської шляхти і їх політики щодо обмеження самоврядування, зменшувалось їхнє населення. Натомість на Лівобережжі виникали нові міста внаслідок колонізації.

У середині XVII ст. у Гетьманській державі нараховувалось 117 містечок, найбільшими з яких були Батурич, Глухів, Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Лубни, Полтава, Миргород, Козелець, Гадяч та ін. Чисельність населення цих міст становила по декілька тисяч мешканців. Навіть населення Києва не перевищувало тоді 15 тис. осіб, хоча це місто стало культурним центром Гетьманщини завдяки розміщенню в ньому Києво-Печерської лаври, Києво-Могилянської академії, церков, монастирів, друкарень. Важливими містами були гетьманські столиці (Батурич і Глухів), Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Полтава та ін.

З середини XVII ст. міста засновувались і на Слобідській Україні спочатку у вигляді військових осель, які пізніше розвивали ремісництво. Вже у кінці XVII ст. населення окремих з них досягало близько 10 тис. жителів (Харків, Охтирка, Суми, Острозьк та ін.). Як і в містах Гетьманщини, тут головними заняттями населення були хліборобство і ремісництво.

Містами залишились і ті поселення, де почали виникати мануфактури. У ці поселення зріс приплив селян до поміщицьких чи казенних мануфактур, а відповідно й кількість міських жителів поступово збільшувалась. Особливо цей процес був значним на території Слобідської України і Лівобережжя, а також західних регіонів, що перебували у складі Австро-Угорщини.

Але загалом процес урбанізації був повільним аж до XIX ст. На початку цього століття міське населення становило 5% від загальної кількості³, і як вважає А.Доценко, це той рівень урбанізації, який був досягнутий протягом тривалого історичного розвитку інтенсивних урбанізаційних процесів, зумовлений впливом нових соціально-економічних факторів⁴. Такими факторами стали розвиток промисловості, широке використання найманої праці, ліквідація кріпосницьких відносин. Ще на початку XIX ст. урбанізація відбувалася повільно через використання примусової кріпосної праці, але вже у його середині, коли мануфактурне виробництво згасає, а велика машинна промисловість швидко розвивається, чисельність міських жителів (вільнонайманих працівників) помітно збільшується. У середині XIX ст. серед 850 міст і містечок всіх українських земель тільки 62 мали людність понад 10 тис. осіб і лише 5 – понад 50 тис. осіб (Одеса, Київ, Львів, Бердичів, Харків).

Із кінця XVIII ст. нові міста постають на півдні України, що була колонізована Росією. Першими були міста – пограничні фортеці для забезпечення захисту південних кордонів імперії (Єлисаветград, Катеринослав, Новомиргород, Олександрія) та виходу до морів (Херсон, Миколаїв, Одеса, Маріуполь). Зросло значення міст Вінниці, Білої Церкви, Могилева та ін. У західній частині України внаслідок розбудови битих шляхів між Львовом і Віднем, між більшими містами швидко розвивалась торгівля (Перемишль, Ярослав, Львів, Броди, Чернівці, Ужгород та ін.).

У кінці XVIII ст. важливе значення для урбанізаційного процесу мала ліквідація турецького й татарського панування на півдні України і возз'єднання Правобережної і Лівобережної України в складі Росії. Російська влада здійснила будівництво ряду укріплень від Дніпра до Азовського моря. На основі укріплень пізніше виникли міста Олександрія, Токмак, Бердянськ та слободи, у пониззі Дніпра – пристані Херсон, Гола Пристань, Глибока Пристань, Миколаївське укріплення, Вознесенськ. У 90-ті рр. відкрито Одеський порт.

Чисельність міського населення у середині XIX ст. становила 2,5 млн. осіб (1858 р.), а його частка – 21,4%⁵. На цей час налічувалось 113 міст і 547 містечок⁶, всі вони були невеликими, тільки 9 міст мали понад 100 тис. жителів. Але вже у другій половині цього століття відбувся промисловий переворот, розширення внутрішнього і міжнародного ринку товарів, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві, що й зумовило високі темпи урбанізації. Приплив сільського населення до міст після скасування кріпосного права, розбудова залізниць і промислових підприємств вплинула на швидке зростання міст. Швидке зростання чисельності робітничого класу стало важливою ознакою збільшення міських жителів. І вже за переписом населення 1897 р. в Україні проживало 4,9 млн. осіб у містах, тобто на 74% більше, ніж у 1858 р. Великі зміни у кількості міських поселень і міського населення відбулися в той час на Донбасі і Придніпров'ї, де формувалися великі вугільно-металургійні бази. Особливо зростали великі міста, яких у 1897 р. було вже чотири: Одеса, Київ, Харків, Катеринослав мали понад 100 тис. жителів. Для цього періоду характерні великі потоки мігрантів із сільської місцевості до міст Придніпров'я і Донбасу, вони продовжувалися і на початку XX ст. А зменшення кількості міст можна пояснити виключенням з числа містечок багатьох фіктивних міст, які не відповідали новим критеріям їх віднесення до категорії міських поселень. Найкраще розвивались міста, що розташовувались вздовж залізниць та у гірничо-промислових районах (Станіславів, Стрий, Дрогобич, Борислав, Юзівка, Кам'янське, Дебальцеве та ін.). Видобуток залізної руди у Кривбасі і вугілля у Донбасі привів «до життя» багато шахтарських містечок, а сталеварного виробництва – міст. Поруч з компактними за формою містами розвиваються лінійні міста, що витягуються вздовж залізниць і річок, навколо родовищ корисних копалин.

Таблиця 1

Географічні особливості урбанізації в Україні в середині XIX – на початку XX ст.⁷

	1858	1897	1913	1920	1926
Кількість міст	113	114	139		80
Містечок	547	463	дані відсутні	621	322
Чисельність міського населення, тис. осіб	2736	4876,3	4502,2	4737	4925,6
Частка міських жителів у загальній кількості населення, %	21,4	16,2	15,1	18,5	19,2

Значні зміни у кількості міських поселень і міського населення відбулися впродовж XX ст. На його початку відбувається повільне збільшення міських жителів через великі втрати людей на фронтах Першої світової і громадянських воєн, через репресії та голодомори. Перепис міського населення 1926 р. зафіксував деяке зменшення кількості міських поселень, це сталося через впорядкування критеріїв виділення містечок, для них, крім чисельності населення більше 500 осіб, було встановлено умову, що у сільському господарстві мало бути зайнято не більше половини самодіяльного населення. Таким чином, 47 поселень втратили статус міст.

Водночас було введено категорію селищ міського типу. З 1924 р. містами вважалися поселення, що мали не менше 10 тис. жит., а смт – не менше 3 тис. жит., якщо більшість з них не була зайнята у сільському господарстві. У результаті багато сіл перетворилися у смт. Уже в 1926 р. в межах УРСР було 80 міст і 322 смт, їхня кількість постійно збільшувалась.

30 (подібне до Магдебурзького права) 40 рр. XX ст. відзначаються високими темпами урбанізації, що було наслідком процесу індустріалізації у країні. Спочатку до міст тікали жителі сіл, що страждали від голодомору (1932 – 1933 рр.), а пізніше сільське населення виїжджало на промислові новобудови, що потребували величезної кількості робочих рук. Уже в 1928 р. міське населення України становило понад 6,0 млн. осіб, а його частка збільшилась на 34,5% (частка всього населення зросла на 10%). У 1932 р. частка міських жителів становила 22,7%, найвищою вона була на Донбасі – 54% і у Придніпров'ї – 26,5%.

Таблиця 2

Розподіл міських поселень України за чисельністю населення у 1939 і 1959 рр.

Група міських поселень за кількістю населення	1939				1959			
	Кількість міських поселень	Частка міських поселень	Кількість міського населення	Частка міського населення	Кількість міських поселень	Частка міських поселень	Кількість міського населення	Частка міського населення
До 10 тис. осіб	520	70,9	2,6	19,5	776	72,0	3,8	23,0
10-20	100	13,8	1,4	10,1	161	15,0	2,2	11,6
20-50	72	9,8	2,2	16,0	91	8,5	2,8	14,8
50-100	21	2,9	1,5	11,1	25	2,2	1,9	9,9
100-500	16	2,2	3,0	22,8	19	1,8	4,3	22,4
>500	4	0,4	2,8	20,5	5	0,5	4,1	21,3
Всього	733	100	13,5	100	1076	100	19,1	100

Напрями і форми урбанізації у різних регіонах України у 40-і рр. XX ст. були неоднаковими. У 1931 р. було проведено перереєстрацію міських поселень. Із числа міських поселень було виключено багато невеликих селищ, в яких населення займалось сільськогосподарською діяльністю. Водночас до складу міських включено 106 поселень, передусім у Придніпров'ї і Донбасі. Це – поселення при шахтах, рудниках і заводах. У них було найбільше зростання чисельності населення через прискорений розвиток паливної і металургійної промисловості, які становили основу індустріалізації країни.

Характерною рисою урбанізації у передвоєнний період було виникнення нових міст і містечок. Тільки за 1933 – 1938 рр. статус міста отримали 65 поселень, багато міських селищ, які територіально близько розташовувалися, об'єднувалися у нові міста. Уже в 1939 р. в Україні було 16 великих міст, з них 5 мали понад 500 тис. осіб (Київ, Донецьк, Харків, Одеса, Дніпропетровськ), 20 міст мали понад 100 тис. осіб. Водночас більшість міст були малими – менше 20 тис. осіб проживало у кожному з 84% міських поселень.

У роки Другої світової війни відбулося значне зменшення людності міст, як і руйнування міської інфраструктури на всій території України. Відновлення людності міст відбулося як за рахунок природного приросту, так і внаслідок інтенсивних міграцій сільських жителів у міста в післявоєнний період. Цей час (50 – 60-ті рр. XX ст.) характеризується найвищими темпами урбанізації за весь період розвитку міст в Україні. Вже у 1959 р. мережа міських поселень складалася із 332 міст і 744 селищ міського типу, а частка міських жителів у населенні країни становила 45,7%. За 1939 – 1959 рр. приріст міських жителів становив 41,3%. При цьому виростали як великі, так і середні та малі міста. Але більшість серед міських поселень все ж займала група малих міст (87%), у них проживала 1/3 міських жителів.

Таблиця 3

Показники урбанізації в Україні⁸

Рік	Кількість		Частка міських жителів, %
	Міст	Селищ міського типу	
*1897	155	118	16,2
*1926	184	324	19,2
*1939	274	459	23,5
*1959	331	744	45,7
*1970	385	857	55,1
*1979	406	901	60,8
*1989	434	926	66,7
*2001	454	889	67,2
*2010	459	885	68,6
**2014	460	885	69,5

* Дані переписів населення

** Дані на 1.01. відповідного року

У великих містах (таких було 24) проживало 43,7% міських жителів. Особливо швидкими темпами розвивались міста – обласні центри, що стали основними центрами індустріалізації у післявоєнний період. Розширювалися й інші функції міст завдяки концентрації в них потужних промислових підприємств, закладів виробничої та соціальної інфраструктури. Малі міста і смт наділяються адміністративними функціями (центри районів), і вони також дістають поштовх до соціально-економічного розвитку завдяки концентрації закладів районного значення. Кількість малих міст особливо збільшилась у 60-ті рр. ХХ ст., багато з них мали менше 10 тис. жителів, а 17 містечок менше 5 тис. осіб (Бібрка, Комарне, Підгайці, Белз, Рудка та ін.). Уже у 70 – 80-ті рр. ХХ ст. чисельність міст стабілізувалась, а чисельність міських жителів збільшувалась досить повільно. З 1959 до 1970 р. тільки у 20 малих містах чисельність населення збільшувалась, а у 25 – зменшувалась. У Донбасі і Придніпров'ї чисельність малих міст зменшувалась через їхнє злиття з великими.

У малих містах, що становили 80% від кількості міст в Україні, проживала в цей час 1/4 міського населення. Багато з них мали слабку соціально-економічну базу, для 167 з них промисловість не була головною функцією, це – місцеві господарські центри, курорти і транспортні центри. Кількість малих міст зберігається і надалі, змінюючись внаслідок переважно адміністративних перетворень. Збільшують населення переважно великі міста, які найбільшого розквіту досягнули у 80 – 90-х рр. ХХ ст. За переписом населення 1970 р. два міста – Київ і Харків – були містами-мільйонниками, шість міст мали понад 500 тис. жит. Отримали статус міста з 1959 до 1970 р. 53 поселення, а селищ міського типу – 113 поселень.

Важливою рисою урбанізації у 80 – 90-х рр. ХХ ст. є формування агломерацій – форм взаємопов'язаного міського розселення. Такі форми утворювались внаслідок злиття територіально-близьких міських поселень. Вони охоплюють велике місто (ядро агломерації) та міста, які тяжіють до нього (міста-супутники). Міста-супутники покликані розвантажити місто шляхом винесення до них підприємств і установ з головного міста, забезпечити ядро агломерації робочою силою, розвивати тісні торговельні, фінансові, культурні, рекреаційні зв'язки з таким ядром. Основною ознакою цієї стадії урбанізації є розширення території передмість, що є результатом урбанізації сільської місцевості (субурбанізація). Передмістя – це територія, що безпосередньо прилягає до міста, де поширюється міський спосіб життя, де міське населення відпочиває, а сільське працює у місті. Передмістя переходить у т.з. округу, або зону впливу великого міста (її розміри визначаються рівнем розвитку транспорту і розмірами соціально-економічної бази ядра).

В Україні сформувалися 19 агломерацій, найбільші з них – Київська, Донецько-Макіївська, Дніпровсько-Дніпродзержинська, Одеська, Харківська, Криворізько-Нікопольська та ін.

Унаслідок інтенсивного розвитку великих міст і проблем з цим пов'язаних (транспортна, продовольча, екологічна тощо), у 80-х рр. виникає потреба регулювання їхнього розвитку, натомість – розвиток малих міст ставав пріоритетним. Для цього вченими РВПС України розроблені програми розвитку малих міст на основі комплексної оцінки умов їхнього розвитку (А.Доценко, В.Пітюренко, Л.Ганечко, Ф.Заставний, Л.Корецький та ін.). Вони вважали пріоритетним розвиток у малих містах промислового виробництва і склали список малих міст, де ця галузь мала бути провідною⁹.

Згідно з цими дослідженнями, в Україні пропонувалася низка заходів, які мали б сприяти раціональнішому міському розселенню:

1) Обмеження промислового виробництва у великих містах (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Запоріжжя), сприяння розміщенню філіалів великих промислових підприємств у малих містах, розміщених у зоні впливу великих міст;

2) Розвиток транспорту, будівництво ліній електропередач, розвиток комунального господарства у малих містах;

3) Розвиток місцевих промислів на основі використання місцевих ресурсів, створення нових підприємств для забезпечення зайнятості місцевого населення;

4) У аграрних регіонах посилити формування на базі малих міст агропромислового, організаційно-господарського і культурного центрів міжрайонного значення;

5) У містах – курортно-оздоровчих центрах забезпечити раціональне співвідношення розвитку промислової і курортної функцій, не допускаючи надмірного розвитку промисловості на шкоду курортів.

Ці заходи почали реалізовуватися в країні. Але цей процес був перерваний появою кризових явищ, що виявились у економічній, соціальній, демографічній та інших сферах життєдіяльності населення, які найбільше проявились у 90-х рр. ХХ ст. і до його кінця.

Стадії розквіту міст України у кінці ХХ ст. змінюються на стадію еволюційного розвитку, а пізніше й деградації. Про це свідчать показники зміни чисельності міського населення та кількості міст в Україні. Зокрема, від 1989 до 2001 р., як свідчать дані переписів населення, чисельність міських жителів зменшилася на 1,7 млн. осіб (або 5,1%), хоча частка міських жителів у країні збільшилась від 66,7 до 67,2%. Причиною такого стану є депопуляція населення в країні, причому як сільського, так і міського. Зменшення притоку сільських жителів у міста внаслідок погіршення в них соціально-економічної бази призвело і в наступні роки до зниження темпів урбанізації. Рівень урбанізації у 2013 р. був вищим від такого рівня у 2001 р. на 1,8% (69%), але його підвищення досягалося за рахунок значно вищих темпів депопуляції сільського населення порівняно з міським. Зменшення чисельності міських жителів в останні роки (з 2001 до 2013 р. на 1,2 млн. осіб) при піднесенні їх частки у загальній чисельності населення є ознакою низхідної спрямованості урбанізаційного процесу. При загалом майже незмінній кількості міст в Україні (таких 456), людність їх усіх зменшується як внаслідок природного скорочення населення в них, так і через значно меншу міграцію до них сільських жителів. Особливо цей процес відчували малі міста, які мали вузьку економічну базу (1 – 2 промислових підприємства тощо), вони перетворились у монофункціональні міста переважно з функцією обслуговування населення навколишньої сільської території. Темпи зменшення міської людності найбільші у промислових регіонах України, де багато містечок, втративши місця праці для своїх жителів, знелюдніли.

У цей період під впливом поляризації економічного простору відбувається гіпертрофований розвиток великих міст і занепад багатьох малих, посилення нерівності у розвитку міських поселень.

Зменшення людності великих міст у кінці ХХ ст., крім загальних причин, відбувалося деяким чином за рахунок переселення міських мешканців у сільську місцевість (переважно пенсіонери, які раніше виїхали з сіл на роботу в містах). Це стало ознакою деурбанізації, що тривала загалом недовго і підсилювалась за рахунок заможних жителів великих міст. Характерною ознакою деурбанізації є розширення приміських зон внаслідок «елітної» забудови їх території, що відбувається на фоні значної деградації сільської місцевості. Крім ареалів дачного розселення, які формувалися переважно у 90-х рр. ХХ ст., виникають т.з. котеджні містечка, які відзначаються розвитком інфраструктури, поєднанням високого рівня благоустрою жител з природними ландшафтами.

Стадія деурбанізації зміниться в урбаністичному розвитку новою стадією урбанізації, що буде зумовлена підвищенням ролі міст у розвитку територій, яка здійснюватиметься в процесі проведення реформи адміністративно-територіального устрою України. Міста як центри нових територіальних громад набудуть нових функцій. Вони стануть центрами соціально-економічних перетворень, діловими центрами для навколишніх територій. Для цього необхідно визначити для кожного міста основну галузь виробництва чи сфери послуг, яка була б «урухомлювачем» його подальшого розвитку. При цьому можливий або ребрендинг (відновлення діяльності, яка раніше була у місті), або створення нових видів економіки, для розвитку яких є місцеві ресурси. Крім цієї галузі, місто повинне мати розгалужену сферу послуг для задоволення власних потреб і потреб жителів навколишньої сільської місцевості. Воно має також стати джерелом інновацій, центром інвестиційних перетворень територіальних громад на перспективу.

Міста, перебуваючи у стані соціально-економічного занепаду, накопичують певний потенціал, адаптуючись до змін, і за умови інноваційного розвитку стануть потужними прискорювачами соціально-економічних змін у нашій країні.

Водночас із включенням великих міст у глобальні економічні процеси, малі міста в них участі не беруть.

У таких умовах посилюються проблеми стійкого розвитку міст, які можуть вирішуватися тільки на основі вивченості території, вдосконалення управління міським простором тощо.

Як зазначає О.Топчієв, «стрижневою проблемою подальшої життєдіяльності міст стають пошуки їх кращої чи оптимальної територіальної організації – архітектурно-планувальної, розселенської, функціонально-планувальної, ландшафтно-архітектурної¹⁰, яка буде спрямована на створення екологічно безпечного середовища життєдіяльності населення.

Висновки. Урбанізаційний процес – це послідовна зміна урбаністичних ситуацій. В Україні він має чотири стадії: перша – до XVIII ст. (виникнення і повільний розвиток міст), друга – XVIII – XIX ст. (збільшення кількості міст і концентрації в них населення), третя – роки XX ст. – (початок розширення функцій міст і збільшення їх розмірів, утворення агломерацій), четверта (кінець XX – початок XXI ст.) – занепад соціально-економічного розвитку міст. Поступовий перехід міст до центрів інноваційного розвитку – нова стадія розвитку урбанізаційного процесу.

Але ці стадії дещо не збігаються у часі з такими ж у Європі. Особливо це стосується останніх стадій, які відстають від загальноєвропейського процесу приблизно на 50 – 100 років. Якщо в Європі бурхливий розвиток міст припадає на XIX ст., то в Україні – на XX ст. Характерною рисою урбанізаційного процесу у XX ст. є утворення мегалополісів у Євразії та Америці. В Україні стадія субурбанізації завершилася формуванням агломерацій.

¹ Э.Б. Алаев, *Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь* [Socio-economic geography. Conceptual-terminological dictionary], Москва, 1983, с. 205.

² О.С. Компан, *Міста України в другій половині XVII ст.* [Cities of Ukraine in the second half of the XVII century] Київ, 1963, с. 73.

³ А. Доценко, *Географічні особливості процесу урбанізації в Україні (XIX – XX ст.)* [Geographical features of the process of urbanization in Ukraine (XIX – XX centuries)], in «Український історико-географічний збірник», Київ, Наукова думка, 1972, Вип. 2, с. 46.

⁴ А. Доценко, *Географічні особливості процесу урбанізації в Україні (XIX – XX ст.)*, с. 47-48.

⁵ И.К. Вологодцев, *Особенности развития городов* [Features of urban development], Харків, 1930, с. 97.

⁶ И.К. Вологодцев, *Особенности развития городов*, с. 98.

⁷ И.К. Вологодцев, *Особенности развития городов*, с. 97.

⁸ Розраховано авторами за даними Державного комітету статистики України.

⁹ Ю.І. Пітюренко, *Проблеми і перспективи розвитку малих міст Української РСР* [Problems and prospects of development of small cities of the Ukrainian SSR], in «Проблеми географічної науки в Українській РСР», Київ, Наукова думка, 1975, Вип. 2, с. 253-254.

¹⁰ О.Г. Топчієв, *Основи суспільної географії* [Fundamentals of social geography], Одеса, Астропринт, 2001, с. 263.

Reference

1. ЕН.В. Алаев, Social'no-ehkonomicheskaya geografiya. Ponyatijno-terminologicheskij slovar' [Socio-economic geography. Conceptual-terminological dictionary], Moskva, 1983, s. 205.
2. O.S. Kompan, Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st. [Cities of Ukraine in the second half of the XVII century] Kyiv, 1963, s. 73.
3. A. Dotsenko, Heohrafichni osoblyvosti protsesu urbanizatsii v Ukraini (XIX – XX st.) [Geographical features of the process of urbanization in Ukraine (XIX – XX centuries)], in «Ukrainskyi istoryko-heohrafichniy zbirnyk», Kyiv, Naukova dumka, 1972, Vyp. 2, s. 46.
4. A. Dotsenko, Heohrafichni osoblyvosti protsesu urbanizatsii v Ukraini (XIX – XX st.), s. 47-48.
5. I.K. Vologodcev, Osobennosti razvitiya gorodov [Features of urban development], Harkiv, 1930, s. 97.
6. I.K. Vologodcev, Osobennosti razvitiya gorodov, s. 98.
7. I.K. Vologodcev, Osobennosti razvitiya gorodov, s. 97.
8. Rozrakhovano avtoramy za danymy Derzhavnoho komitetu statystyky Ukrainy.
9. Yu.I. Pitiurenko, Problemy i perspektyvy rozvytku malykh mist Ukrainskoi RSR [Problems and prospects of development of small cities of the Ukrainian SSR], in «Problemy heohrafichnoi nauky v Ukrainskii RSR», Kyiv, Naukova dumka, 1975, Vyp. 2, s. 253-254.
10. O.H. Topchiiev, Osnovy suspilnoi heohrafii [Fundamentals of social geography], Odesa, Astroprint, 2001, s. 263.